

Karczmarczuk, Roman

"Oczerki po istorii geograficzeskich otkrytij. III. Geograficzeskije otkrytija i issledowanija nowogo wremieni (seredina XVII-XVIII w.)", I. P. Magidowicz, W. I. Magidowicz, Moskwa 1984 : [recenzja]

Kwartalnik Historii Nauki i Techniki 31/3-4, 879-882

1986

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej Bazhum, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych tworzonej przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie ze środków specjalnych MNiSW dzięki Wydziałowi Historycznemu Uniwersytetu Warszawskiego.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Pełna edycja traktatu *De causis mirabilium*, z przekładem na język angielski (s. 136—363, została poszerzona o Appendix A, zawierający *Tabula Problematum* — rodzaj kwestionariusza obejmującego 216 pytań bez odpowiedzi; ten fragment tekstu wydany jest wyłącznie w wersji łacińskiej (366—393).

Edycja krytyczna została sporządzona na podstawie czterech rękopisów, których opisy podaje autor na s. 123—129. Oczywiście, czytelnik nie znający owych rękopisów z autopsji nie jest w stanie ocenić w pełni jakości edycji, jednakże drobniawsza dokładność B. Hansena — widoczna między innymi w podaniu dokładnej korelacji stron edycji z foliotacją poszczególnych rękopisów — budzi zaufanie do jego kompetencji w tym zakresie. Przekład angielski jest nie tylko wierny, ale i bardzo dobry literacko, (na ile autorka recenzji jest w stanie to ocenić).

Nadzwyczaj starannie opracowane indeksy (*Index of Oresme's Cited Authorities*, s. 399—400; *Index verborum et nominum*, s. 401—428; *Bibliographical Index*, s. 429—459, *Index of Manuscripts*, s. 460 oraz *General Index*, s. 461—478) znacznie ułatwiają korzystanie z obszernego tekstu Oresme'a.

Studium B. Hansena i jego edycja *De causis mirabilium* stanowią pozycję bardzo wartościową i przydatną zarówno dla historyków filozofii, jak i dla historyków nauki — szczególnie dla tych spośród nich, którzy zajmują się historią nauk matematyczno-przyrodniczych.

Małgorzata Hanna Malewicz
(Warszawa)

I. P. Magidowicz, W. I. Magidowicz: *Oczerki po istorii geograficzeskich otkrytij. III. Geograficzeskije otkrytija i issledowanija nowego wremieni (seredina XVII—XVIII w.)*. Izd. Proswieszczenije Moskwa 1984, 319 ss. *

PRZEGLĄD TREŚCI TOMU

W stosunkowo krótkim czasie, bo zaledwie po upływie jednego roku, ukazał się kolejny tom historii odkryć geograficznych zredagowany przez profesora Josifa Magidowicza i jego syna Wadima. Składa się on z 24 dość pokaźnie rozbudowanych rozdziałów. W pierwszym omówiono najważniejsze etapy badań północnej części Europy; w drugim jej wschodnich obszarów; w trzecim — rosyjskie ekspedycje akademickie w europejskiej połaci Rosji. Rozdział czwarty dotyczy badań Karpat, gór Niemiec i Alp, natomiast piąty Europy Zachodniej i Południowej. Z treści rozdziału szóstego dowiadujemy się o badaniach dorzecza Anadyru, o poznawaniu Kamczatki i odkryciu Wysp Kurylskich, z siódmego o pierwszych badaczach Syberii, Dalekiego Wschodu i północnej części Oceanu Spokojnego, zaś z ósmego o Wielkiej Ekspedycji Północnej oraz o odkryciu przez Rosjan Ameryki Północno-Zachodniej i drogi północnej do Japonii. W rozdziale dziewiątym i dziesiątym opisano prace Wielkiej Ekspedycji Północnej, obejmujące swym zasięgiem m.in. półwysep Jammał i Tajmyr, przylądek Czeluskin, wybrzeże Syberii Wschodniej, a także znaczne tereny Syberii Środkowej i Kamczatki. Na stronicach rozdziału jedenastego przedstawiono rosyjskie badania Kazachstanu, Azji Środkowej i Kaukazu u schyłku siedemnastego i osiemnastego wieku, a w dwunastym podobne prace prowadzone przez Rosjan w Azji Centralnej. W rozdziale trzynastym uwytklono osiągnięcia badaczy Tybetu, Indii i Azji Mniejszej w drugiej połowie XVII i w XVIII wieku, zaś w czternastym poinformowano czytelników o dokonanych zdjęciach Azji Południo-

* Przegląd treści tomu I niniejszego wydawnictwa ukazał się w nr 3—4/1984 /R. XXIX s. 700—703/KHNiT; II — w nr 2/ 1986/R. XXXI s. 572—574/KHNiT.

wej, wysp Oceanu Indyjskiego, Archipelagu Japońskiego i Sachalinu. Rozdział piętnasty zapoznaje nas z rezultatami badań wnętrza Afryki i Madagaskaru, szesnasty z odkryciami i badaniami Ameryki Północnej, natomiast siedemnasty z ekspedycjami arktycznymi XVIII wieku.

W rozdziale osiemnastym podsumowano pionierskie zdobycze Rosjan w Ameryce Północnej, a w dziewiętnastym scharakteryzowano najistotniejsze badania prowadzone w Ameryce Hiszpańskiej, w Brazylii i w południowej części Oceanu Atlantyckiego. Rozdział dwudziesty zawiera dane o znajomości Australii i Oceanii przed podróżami Cooka, a dwudziesty pierwszy, drugi i trzeci informuje o rezultatach trzech ekspedycji Cooka i jego śmierci. W rozdziale dwudziestym czwartym zobrazowano wyniki prac najważniejszych wypraw penetrujących różne obszary Oceanu Spokojnego u schyłku XVIII wieku.

Recenzowana książka stanowi pozycję interesującą i cenną. Została opracowana fachowo i skrupulatnie. Ładny styl i jasność formułowania myśli sprawia, że czyta się ją z zadowoleniem. Podobnie, jak w dwóch poprzednich tomach, wprowadzono wiele zmian i poprawek opierając się o dane zaczerpnięte z różnych nie uwzględnianych dotychczas materiałów. Ponadto uzupełniono ją trzema nowymi rozdziałami: jedenastym — (*Rosyjscy badacze Kazachstanu, Azji Środkowej i Kaukazu, koniec XVII i XVIII wiek* — z wyjątkiem dwóch podrozdziałów); trzynastym (*Badacze Tybetu, Indii i Azji Mniejszej drugiej połowy XVII i XVIII wieku*) oraz czternastym (*Zdjęcia wybrzeża Azji Południowej, wysp Oceanu Indyjskiego, Archipelagu Japońskiego i Sachalinu*).

Niezależnie od tego zmieniono znacznie treść rozdziału szóstego (*Badanie dorzecza Anadyru, przyłączenie Kamczatki i odkrycie Wysp Kurylskich*), siódmego (*Pierwsi badacze Syberii, Dalekiego Wschodu i północnej części Oceanu Spokojnego*), dziewiątego (*Wielka Ekspedycja Północna, prace grup północnych*) i dwunastego (*Rosyjscy badacze Azji Centralnej w drugiej połowie XVII i w XVIII wieku*).

Wspólnie z ojcem Wadim Magidowicz zredagował następujące rozdziały: I — *Badanie Europy Północnej*; II — *Badacze Europy Wschodniej*; III — *Rosyjskie ekspedycje akademickie w Rosji europejskiej*; IV — *Badacze Karpat, gór Niemiec i Alp*; V — *Badacze Europy Zachodniej i Południowej*; X — *Akademicka grupa Wielkiej Ekspedycji Północnej*.

W wielu rozdziałach dostrzegamy też nowe podrozdziały, np. w rozdziale drugim *Zdjęcie Donu i północno-wschodnich wybrzeży Morza Azowskiego*), piątym (*Zdjęcie północnego wybrzeża Morza Śródziemnego i Tofino: Opis wybrzeży Hiszpanii*), ósmym (*Chmietiewskij — Opis Morza Ochockiego i pierwsi badacze Nadamurza*) piętastym (*Francuzi na Madagaskarze*), szesnastym (*Atlantycki Neptun*), siedemnastym (*Wyprawa Szalaurowa*), osiemnastym (*Wasilij Iwanow, pierwszy badacz wewnętrznych obszarów Ameryki Rosyjskiej*), dwudziestym (*Jezuici, badacze Oceanii, Veiland u wybrzeży Nowej Gwinei i Surville „zmniejsza” obszary kontynentów*), dwudziestym czwartym (*Poszukiwanie przejścia do Atlantyku i Biali zbiegowie uzupełniają Cooka*).

Poza tym niektóre podrozdziały zostały gruntownie przerobione, w rozdziale piętnastym *Holendrzy i Szwedzi w Afryce Południowej*; w osiemnastym — *Ekspedycja Billingsa i Saryczewa*, w dziewiętnastym — *Mascardi, Falkner i bracia Viedma w Patagonii*, w dwudziestym — *Pirat — uczony, Dampier i jego odkrycia*, w dwudziestym trzecim — *Wyprawa Cooka do północnej części Oceanu Spokojnego i jego śmierć*, w dwudziestym czwartym — *Odkrycie cieśniny Bassa*.

Dokonując tak wielkich zmian wzbogacono znacznie treść książki podnosząc tym samym wydatnie jej wartość. Z przyjemnością należy również odnotować obszernie przedstawienie zasług naszego znamienitego rodaka — Stanisława Staszica. W rozdziale czwartym czytamy o nim, co następuje: „Między 1788 a 1805 r. geolog

polski ksiądz Stanisław Staszic, wybitny publicysta, badał *Geologię Karpat i innych gór i równin Polski* — tak nazwał on swą pracę wydaną w 1815 r. Swymi badaniami objął jednak nie tylko Polskę, lecz również rozległe sąsiednie obszary Europy Środkowej i Wschodniej. W 1806 r. sporządził mapę terytorium o powierzchni ok. 1,1 mln km² — od Morza Bałtyckiego do Dunaju i od 16° dł. geogr. wsch. do Dniepru. Góry i wyżyny są tam naniesione w formie kopczyków z licznymi (2200) oznaczeniami wysokości, jak również z umownymi znakami wskazującymi kierunek łańcucha górskiego na dawnym obszarze. Polscy historycy geografii stwierdzili ostatecznie w 1962 r., że na mapie S. Staszica „oznaczenia wysokości oparte są na licznych pomiarach barometrycznych”, nie zaczerpniętych z poprzednich prac i że wydzielił on sporo dużych i małych jednostek orograficznych. Ich nazwy przytaczamy wg najnowszych atlasów radzieckich; Staszic nie podaje zbyt wielu nazw.

Najlepiej zbadał Staszic Karpaty. Przeszedł i po raz pierwszy naniósł na mapę prawie cały, liczący 1500 km łuk Karpat (wg jego danych długość Karpat wynosi 1400 km), przy czym kształt Karpat zbliżony jest do rzeczywistego. Wyraziście zarysował trzy główne pasy Karpat — zewnętrzny, środkowy i wewnętrzny oraz charakterystyczne zróżnicowanie skłonu zewnętrznego i wewnętrznego czyli asymetrię całego łuku, wykazaną po raz pierwszy przez B. Hacqueta.

Staszic badał i naniósł na mapę Karpaty Małe i Białe¹, a dalej na północno-wschód (na 49° szer. geogr. półn. (pasmo Mała Fatra) do 1709 m) i Tatry Wysokie. Podobnie jak B. Hacquet wspinał się na ich najwyższy szczyt i prawie dokładnie określił jego wysokość. Bardziej na południe — poniżej 48° szer. geogr. półn. — badał Niżne Tatry Rudawy Słowackie i wiele krótkich pasm między lewymi dopływami Dunaju, Wagiem i Hronem a prawym dopływem Cisy, rzeką Slaną (węgierska Sajó), opływająca ze wschodu Góry Bukowe czyli „kulisy” Karpat Zachodnich, mniej więcej między 18 a 21° dł. geogr. wsch. Na północ od Tatr są wyraziście zarysowane Beskid Wysoki i Średni (do 1725 m), jeszcze lepiej na wschód od nich — Beskid Niżki do 1001 m) i Bieszczady (do 1335m) u źródeł Sanu.

Na mapie Staszica widać dokładnie Karpaty Wschodnie z licznymi oznaczeniami szczytów, w tym nawet wyższych od 2000 m (Howerla i dwie góry Pietros — najwyższe punkty Karpat Lesistych i Gór Kelimeńskich. Na 27° dł. geogr. wsch. prawidłowo wykazał on wyraźny skręt całego łuku Karpat ku zachodowi.

Staszic badał również na całej rozciągłości Karpaty Południowe (270 km), trafnie określił ich południowo-zachodnią granicę, ale niezbyt dokładnie wydzielił kilka wysokich pasm ze szczytami typu alpejskiego o wysokościach ponad 2500 m. Stąd często spotykamy w literaturze geograficznej drugą nazwę Karpat Południowych — Alpy Transylwańskie. Zaznaczył też Góry Fogaraskie (do 2543 m). Karpaty Południowe nieco „skrócił”, a ich wysokość zaniżył o 150—200 m. Stwierdził jednak, że pomiary były tu prowadzone „na oko”. Na krańcach zachodnich zbadał niewielki południkowy łańcuch Gór Banackich. We wnętrzu łuku karpackiego, między 22 a 24° dł. geogr. wsch., Staszic badał i dość dokładnie określił zarys krainy górskiej Apuseni, oddzielonej od Karpat Południowych rzeką Maruszą. Stąd biorą początek lewe dopływy Cisy, a wśród nich też rzeki Keresz. Najwyższy punkt gór Bihorskich (1848 m) określił dość dokładnie, a niewysokie góry zarysował także na północno-wschód od Gór Bihorskich za 47° szer. geogr. półn. w dorzeczu rzeki Somes (węgierski Samosz) i wykazał związek tych gór z odgałęzieniami Karpat Lesistych. Ujawnił również kotlinę śródgórską — Wyżynę Siedmiogrodzką głęboko połączoną górnymi dopływami Maruszy, ale nieznacznie zmniejszył jej powierzchnię i wysokość (na współczesnych mapach 500—800 m). Na rozległym obszarze, ograniczonym łukiem Karpackim i środkowym biegiem Dunaju, Staszic wydzielił wiele

¹ Za Dunajem, na południo-zachód od tej rzeki widać na mapie odgałęzienie Alp, a w szczególności Lasu Wiedeńskiego.

jednostek orograficznych: nizinę u ujścia Wagu, lewobrzeżną część Kisalföld (małej Niziny Węgierskiej); niewielką wyżynę, którą opływa Dunaj tworząc prawie kąć prosty; niewysoki (100—200 m), wąski i długi liczący ponad 150 km bezleśny pas między południkowym odcinkiem Dunaju a Cisą — słynną węgierską Pusztę; dużą część dorzecza Cisy, jej lewobrzeże, płaską, słabo pofalowaną równinę (wysokość 100—130 m) — węgierski Alföld (Wielka Nizina Węgierska).

Według Staszica od brzegów Morza Bałtyckiego aż do ujścia w Wisłę Pilicy i Wieprza, zajmując całą Litwę aż do Dniepru i po Wołyń, rozciąga się nizinna równina. Na niej na północ od 53° szer. geogr. płn. wydzielił on na prawym brzegu Notecia, na obszarze Krajny, niewysoką (do 208 m) wyżynę — południową część Pojezierza Pomorskiego. Na prawobrzeżu Niemna, na północ od Grodna, zbudął niewielkie wzniesienia (bez określenia ich wysokości), sięgające na północo-wschodzie do Wilna, będącego częścią Pojezierza Wileńskiego. Na południe od „niziny równiny”, między 18 a 20° dł. geogr. wsch. Staszic zarysował wyżynę (Małopolską — wschodnią część Śląsko-Małopolskiej), w granicach której na ogół wiernie określił kierunek, długość i wysokość Gór Świętokrzyskich (do 611 m).

Na Wołyniu, na południe od 51° szer. geogr. płn., Staszic wydzielił jeszcze jedną wyżynę, „gdzie sobie ułożyły doliny Bug, dokładniej oba Bugi — zachodni i południowy, Styr, Horyń, Słucz, Teterew”; później otrzymała ona nazwę Wołyńsko-Podolskiej. Staszic przedstawił prawidłowo granicę północną Wyżyny Podolskiej, lecz sądził że na wschodzie sięga ona do Dniepru; obecnie wydzieliła się tu Wyżynę Nadnieprzańską; na południe — Podole, do którego zaliczył także Wyżynę Besarabską, rozciągającą się prawie do Morza Czarnego. Na południe Besarabii i wzdłuż Morza Czarnego do ujścia Dniepru Staszic zarysował wyraźnie płaską nizinę — Zachodnią część Niziny Czarnomorskiej. Wielka zabagniona nizinna na północ od Podola — to Polesie.

Stanisław Staszic, „ojciec geologii polskiej”, stworzył więc jednocześnie podwaliny współczesnej geografii fizycznej Polski. Przytłaczająca większość z 2200 jego pomiarów wysokości była bardzo dokładna. Dlatego tę mapę, ukazującą rzeźbę Polski i obszarów sąsiednich, można śmiało nazwać hipsometryczną i uważać za ogromne osiągnięcie naukowe. O S. Staszicu istnieje ogromna ilość prac, ok. 900 tytułów”.²

Na marginesie przytoczonego tekstu o naszym wielkim uczonym trzeba zaznaczyć, że jest on chyba najobszerniejszy z dotychczasowych zagranicznych ocen z tego zakresu.

Wartościowym uzupełnieniem książki są liczne mapy (około 50), na których zaznaczono trasy podróży najważniejszych odkrywców. Ułatwiają ona w znacznej mierze orientację i lepsze zrozumienie poruszonych problemów. Poza tym jej treść urozmaicają wizerunki krajobrazów i portrety niektórych badaczy.

Spis literatury obejmuje 55 pozycji ogólnych i 107 rozmieszczonych według kolejności poszczególnych rozdziałów.

W następnym wydaniu tej cennej publikacji należałoby koniecznie uwzględnić skorowidz nazwisk i wykaz nazw geograficznych. Nazwiska mniej znanych eksploratorów, wprowadzone po raz pierwszy, winy być koniecznie podawane alfabetycznie łacińskim. Ich identyfikacja jest niezmiernie utrudniona ze względu na fonetyczną pisownię, którą posługują się radzieccy autorzy.

Roman Karczmarczyk
(Wrocław)

² I. P. Magidowicz, W. I. Magidowicz: *Oczerki...* III s. 54.